

ΤΟ ΟΡΑΜΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Κωνσταντίνα Γογγάκη

Επίκουρη Καθηγήτρια Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη: Ο Αριστοτέλης αποσαφηνίζει την έννοια της ευδαιμονίας, η οποία, κατ' αυτόν, αποτελεί το υπέρτατο αγαθό της ζωής. Η ευδαιμονία δεν συνιστά μία στατική κατάσταση, αλλά πρόκειται για ένα είδος ενέργειας της ψυχής σύμφωνη με τους κανόνες της αρετής. Με τον όρο ἀρετή νοείται το επιθυμητό χαρακτηριστικό του ανθρώπου, η ηθική ἀριστεία. Κατά τον Αριστοτέλη υπάρχουν δύο ειδών αρετές, οι διανοητικές (έλλογο μέρος της ψυχής), και οι ηθικές (άλλογο μέρος της ψυχής). Ο κατάλληλος φορέας για την εκμάθηση της αρετής σε μια κοινωνία, είναι η παιδεία, ιδίως εκείνη την οποία θα αποκτήσει ο άνθρωπος στη νεανική του ηλικία. Η παιδεία αυτή θα αφυπνίσει την ανθρώπινη συνείδηση προς το αγαθό, και με την άσκηση και τον εθισμό θα εξοικειώσει τους νέους στην ηθική αρετή. Η ευθύνη για την αποτελεσματική άσκηση των πολιτών στην αρετή, ανήκει στην πολιτεία και τους πολιτικούς της.

Ανάμεσα στην πόλη και τον πολίτη υπάρχει ένα σημείο ενότητας, καθώς και για τους δύο η ευδαιμονία αποτελεί το υπέρτατο τέλος (: σκοπός). Ο τρόπος διακυβέρνησης του ευκαίσιου κράτους, επομένως, το οποίο θα εγγυάται την πραγμάτωση της ευδαιμονίας κάθε πολίτη, είναι καθοριστικός. Ως «ορθό» ο Αριστοτέλης θεωρεί το πολίτευμα το οποίο λειτουργεί με στόχο την εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος, και επισημαίνει ότι τό συστατικό στοιχείο της δημοκρατικής πολιτείας, είναι ο ίδιος ο πολίτης. Η πόλη ρυθμίζεται με βάση την ποιοτική παιδεία που προσφέρει στους νέους της. Η διαμόρφωση του χαρακτήρα του νέου με τα αναγκαία πνευματικά στοιχεία, αποτελεί μια πολιτική πράξη τελεολογικής υφής, καθώς έχει ως αποτέλεσμα την διαμόρφωσή του σε ολοκληρωμένη προσωπικότητα και σε ενάρετο, ενεργό και ευτυχισμένο πολίτη. Κατά συνέπεια, το πλαίσιο στο οποίο ο Αριστοτέλης τοποθετεί την πολιτική και παιδαγωγική του θεωρία, συνυπάρχουν η ευτυχία της κοινωνίας και η ευτυχία του ατόμου. Αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε ν' αποτελέσει και τον βασικό άξονα της σύγχρονης εκπαίδευσης, προκειμένου να μπορέσει ο άνθρωπος να καταστεί πραγματικά ευτυχής.

Λέξεις κλειδιά: Αριστοτέλης, ευδαιμονία, ἀρετή, παιδεία, έθος, ηθική, αριστεία

ARISTOTLE'S VISION ABOUT THE EXCELLENT REPUBLIC

Abstract: Aristotle clarifies the meaning of *eudaimonia* (bliss), which, according to him, is the supreme good of life. *Eudaimonia* (bliss) is not a static state, but it is a kind of energy of the soul according to the rules of virtue. The term *arete* (virtue) means the desired

characteristic of man, the moral *aristeia* (excellence). According to Aristotle, there are two kind of virtues, the mental (rational part of the soul), and the moral ones (irrational part of the soul). The appropriate sector for learning virtue in a society, is education, especially the one which the man will acquire at a young age. This education will awaken the human conscience towards good, and through practice and addiction will acquaint young people with moral virtue. The responsibility for the effective exercise of virtue by the citizens, belongs to the republic and its politicians.

There is a point of unity between the city and the citizen, as for both, bliss is the ultimate *telos* (purpose). The way of governing the desirable state, therefore, which will guarantee the realization of the well-being of every citizen, is decisive. Aristotle considers the polity, which operates with the aim of serving the common interest, to be "correct", and points out that the constituent element of a democratic state republic is the citizen himself. The city is regulated based on the qualitative education that offers to its young people. The shaping of the character of the young man with the necessary spiritual elements, is a political act of teleological texture, as it results in his configuration into a complete personality and a virtuous, active and happy citizen. Consequently, the context in which Aristotle places his political and pedagogical theory, coexist the happiness of society and the happiness of the individual. This framework could perhaps be the backbone of modern education, so that man can become truly happy

Keywords: Aristotle, eudaimonia (bliss), virtue, education, morality, ethics, *aristeia* (excellence)

I. *Εὐδαιμονία και ἀρετή κατά τον Αριστοτέλη*

Ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια* αποσαφηνίζει πλήρως την έννοια της *ευδαιμονίας*, η οποία, κατ' αυτόν, αποτελεί το υπέρτατο αγαθό της ζωής. Ο ορισμός στον οποίο καταλήγει είναι: *Ἡ εὐδαιμονία ἐστὶν ψυχῆς ἐνέργειά τις κατ' ἀρετὴν τελείαν*, «η ευδαιμονία είναι ενέργεια της ψυχής με οδηγό την αρετή στην πιο τέλεια μορφή της».¹ Η λέξη *εὐδαιμονία*, αποτελούμενη από το *εὖ* + *δαίμων* (: αυτός που έχει στη ζωή του αγαθό δαίμονα, ο καλότυχος, ο μακάριος, ο ευτυχής), δεν συνιστά μία στατική κατάσταση, αλλά πρόκειται για ένα είδος ενέργειας και, μάλιστα, ενέργεια της ψυχής σύμφωνη με τους κανόνες της αρετής. Η ευδαιμονία, επομένως, είναι αποτέλεσμα πράξεων και δράσης. Απαραίτητη προϋπόθεση για την απόκτησή της είναι η κατάκτηση της *τέλειας* αρετής, της αρετής δηλαδή εκείνης που φθάνει στον τελικό σκοπό της.²

Με την λέξη *ἀρετή* νοείται το επιθυμητό χαρακτηριστικό του ανθρώπου, η ηθική *ἀριστεία*. Κατά τον Αριστοτέλη υπάρχουν δύο ειδών αρετές: Οι διανοητικές, όπως η σοφία, η σύνεση

¹ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια* Α 1102 a 5-18, 1095 a 14-22, πβ. *Ηθικά Ενδήμια* Β 1. 1219 a 38-39.

² Ackrill, 1980: 28.

και η σωφροσύνη, οι οποίες συνδέονται με τη νόηση και έχουν σχέση με το καθαρά έλλογο μέρος της ανθρώπινης ψυχής. Αυτές οφείλονται κυρίως στη διδασκαλία και συνεπώς προϋποθέτουν εμπειρία και χρόνο. Κύριος υπεύθυνος για την απόκτησή τους είναι ο παιδαγωγός και δευτερευόντως ο ίδιος ο άνθρωπος. Το δεύτερο είδος αποτελούν οι ηθικές αρετές, όπως η δικαιοσύνη, η ανδρεία, η γενναιοδωρία και η εγκράτεια, που ανήκουν στο άλογο μέρος της ψυχής, το οποίο ελέγχεται από το έλλογο. Αυτές έχουν σχέση με τον χαρακτήρα του ανθρώπου και η απόκτησή τους απαιτεί την άσκηση σ' έναν συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς (εξ έθους). Οι ηθικές αρετές, επομένως, δεν υπάρχουν στους ανθρώπους εκ φύσεως, αλλά ούτε και είναι αντίθετες προς τη φύση. Στον άνθρωπο υπάρχει μια σχετική προδιάθεση, η τελειοποίηση όμως των ηθικών αρετών επιτυγχάνεται με το έθος. Υπεύθυνος για την απόκτησή τους είναι ο ίδιος ο άνθρωπος, ενώ ο δάσκαλος διαδραματίζει εδώ δευτερεύοντα ρόλο.³

Η ηθική αρετή υπάρχει, κατά συνέπεια, μόνο ως τάση, καλλιεργείται όμως με την ηθική πράξη.⁴ Μ' άλλα λόγια, αποκτάει κανείς τις αρετές εφόσον πρώτα τις εφαρμόσει στην πράξη. Κάνοντας ο άνθρωπος δίκαιες πράξεις γίνεται δίκαιος ή κάνοντας ανδρείες πράξεις γίνεται ανδρείος. Αυτό συμβαίνει υπό τον όρο ότι ενεργεί με την ίδια ακριβώς ποιότητα με την οποία ενεργούν οι δίκαιοι και οι ανδρείοι αντίστοιχα. Ο άνθρωπος, καθώς είναι προικισμένος από τη φύση με την ικανότητα να δεχθεί τις ηθικές αρετές, μπορεί στο ζήτημα της αρετής να φθάσει στην τελείωση (τελειούνται) με την άσκηση.⁵

II. Η ευθύνη του πολιτικού

Σύμφωνα με τα προλεχθέντα, ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να γίνει κάτοχος της αρετής. Η σχέση μεταξύ ηθικής αρετής και ηθικής πράξης, ή αλλιώς η σημασία που έχει η επανάληψη ηθικών ενεργειών για να υπάρξει ο εθισμός στην αρετή ώστε να φθάσει κάθε άνθρωπος στην ευδαιμονία, επικυρώνεται στη λειτουργία της πόλης και των πολιτικών-νομοθετών της. Εφόσον οι ηθικές αρετές είναι απόρροια εθισμού, οι πολιτικοί, μέσω των νόμων που ψηφίζουν, επιδιώκουν να διαμορφώσουν άριστους πολίτες. Η καλλιέργεια της ηθικής αρετής αποτελεί κριτήριο της αγαθής πολιτείας.

Η ευθύνη των πολιτικών ως προς την αποτελεσματική άσκηση των πολιτών στην αρετή, είναι μεγάλη. Οι πολιτικοί, όμως, δεν διαθέτουν πάντοτε την κατάλληλη γνώση για να καθοδηγήσουν τους πολίτες στον τομέα αυτό. Το αν πέτυχαν ωστόσο ή όχι να ωθήσουν τον πολίτη στην κατάκτηση της αρετής, αποτελεί και το κριτήριο ανάμεσα σ' ένα πολίτευμα καλό και σε ένα φαύλο, κακό. Τελεολογικά θα μπορούσε να πει κανείς ότι τόσο οι νομοθέτες όσο και τα πολίτευμα δεν κρίνονται εν τέλει από τις όποιες αγαθές προθέσεις τους, αλλά από το αποτέλεσμα τους. Αγαθός πολιτικός άνδρας είναι εκείνος ο οποίος επιτυγχάνει τον στόχο να εξελιχθούν οι πολίτες ηθικά. Ένα πολίτευμα κρίνεται τόσο περισσότερο ανεπαρκές,

³ *Hθ. Νικ.* Β 1. 1-3.

⁴ *Hθ. Νικ.* Β 1. 4, 5-7. Λυπουρλής, 2013: 91.

⁵ Miller Jr., 2009: 540-554. Βλ. περισσότερα στο Irwin, 1991.

όσο μικρότερη ικανότητα διαθέτει στην εγκαθίδρυση της ηθικής τάξης και στην υπόδειξη προς τους πολίτες τρόπων προσέγγισης της αρετής.

Η όλη δράση του πολιτικού έχει άμεση συνάφεια με την πόλη. Η προσπάθειά του να διαπλάσει ενάρετους πολίτες, αποβαίνει ωφέλιμη για το κοινωνικό σύνολο. Αυτό το οποίο επικαλούνται δημόσια οι πολιτικοί, ότι «οι πράξεις τους γίνονται για τον λαό», σημαίνει πως υπηρετούν το καλό όλων και τη θέληση των πολιτών, οπότε η δραστηριότητά τους αποτελεί ένα είδος ανταπόδοσης. Ο κατάλληλος φορέας για την εκμάθηση της αρετής σε μια κοινωνία, είναι η παιδεία. Αν δεν ήταν έτσι δεν θα υπήρχε ανάγκη δασκάλου και όλοι θα ήταν καλοί ή κακοί εκ γενετής, επισημαίνει ο Αριστοτέλης.⁶ Ιδίως εκείνη η παιδεία την οποία θα αποκτήσει ο άνθρωπος στη νεανική του ηλικία, είναι απολύτως συνυφασμένη με την απόκτηση της ηθικής αρετής. Η παιδεία αυτή λειτουργεί ως κινητήρια δύναμη, που θα αφυπνίσει την ανθρώπινη συνείδηση προς το αγαθό, και με την άσκηση και τον εθισμό θα εξοικειώσει τους νέους στις καλές συνήθειες και στην ηθική αρετή.

III. Το κοινό τέλος (: σκοπός) της πόλης και του ανθρώπου

Η πόλις κατά τον Αριστοτέλη είναι μια *κοινωνία πολιτική*, που συνεργάζεται για την επίτευξη ενός αγαθού, που είναι το ανώτερο όλων, αφού η πόλη συνιστά την τελειότερη μορφή κοινωνίας.⁷ Η κοινότητα αυτή αποτελείται από μικρότερα *μόρια*, που δεν χάνουν ωστόσο τη δική τους φυσιογνωμία. Η πόλις ως *όλον* στο οποίο συνυπάρχουν κυβερνώντες και κυβερνώμενοι, *άρχοντες* και *αρχόμενοι*, αποβλέπει στην *ευδαιμονία*, και αυτή, πάλι, προϋποθέτει την *αυτάρκεια*, την απόλυτη δηλαδή ανεξαρτησία της από οτιδήποτε βρίσκεται έξω από την πόλη.

Η ύπαρξη της πόλης θεωρείται σύμφυτη με τον άνθρωπο, ο οποίος *είναι φύσει πολιτικόν ζώον*.⁸ Ανάμεσα στην ηθική και την πολιτική υπάρχει, επομένως, σύνδεσμος και όχι αντίθεση, παρατηρεί ο Jean Bernhardt.⁹ Υπάρχει ένα σημείο ενότητας μεταξύ της πόλης και του πολίτη, καθώς και για τους δύο η ευδαιμονία αποτελεί το υπέρτατο *τέλος*.¹⁰ Η επίτευξη της ευδαιμονίας του ατόμου εξαρτάται από τις κατάλληλες επιλογές του ίδιου, ενώ η ευδαιμονία της πόλης εξαρτάται από τις ενέργειες του συνόλου των ατόμων της. Αυτή η ταύτιση του ατομικού και του κοινωνικού αγαθού δείχνει ότι η συμπεριφορά των ατόμων έχει και πολιτικό περιεχόμενο, εφόσον η ευδαιμονία του συνόλου προκύπτει από τις πράξεις των ατόμων της πόλης. Και εφόσον το υπέρτατο αγαθό το επιδιώκουν *πάντες*, η στόχευση όλων συνδέεται άμεσα με την στόχευση της πόλης.

Ο άνθρωπος ως ζώο πολιτικό είναι προορισμένος να ζει εντός της οργανωμένης κοινωνίας. Όποιος δεν ζει με αυτόν τον τρόπο - εξαιτίας της φύσης του κι όχι εξαιτίας

⁶ *Hθ. Νικ.* Β 1. 5-7.

⁷ *Hθ. Νικ.* Α 1. 1. Κοπιδάκης, κ.ά., 2016: 167.

⁸ *Hθ. Νικ.* Α 2. 5-6. Κοπιδάκης, κ.ά., 2016: 169.

⁹ Bernhardt, 1984: 150-151.

¹⁰ Βλ. περισσότερα στο Πασχαλίδης, 2010.

κάποιου τυχαίου γεγονότος - είναι ατελής, εκφυλισμένος ή ον ανώτερο από τον άνθρωπο (ή θηρίον ή θεός). Η πολιτική κοινότητα αποβλέπει πρώτα στην εξασφάλιση της ζωής του ανθρώπου και ύστερα στην ευδαιμονία. Μέσα στην κοινωνία ο άνθρωπος διασφαλίζει την ασφάλεια και την εξέλιξη της φυσικής του ύπαρξης, και παράλληλα την δυνατότητα να ζει σύμφωνα με το νόμο και το δίκαιο, καθώς κύριο μέρος της ευδαιμονίας είναι η αρετή, χωρίς την οποία η ευδαιμονία είναι ελλιπής.

Η πόλη ως τέλος αποτελεί την ολοκλήρωση του εξελικτικού κύκλου (*οικία, κόμη, πόλις*), συνιστώντας το τελικό στάδιο της ολοκλήρωσης των κοινωνιών. Ο σκοπός της γένεσης της πόλης είναι το *ευ ζην*, επομένως, το άριστο, το «τέλειο». Η πόλη συνιστά την τέλεια οντότητα, επειδή ως προς τα αναγκαία για την επιβίωση διασφαλίζει την αυτάρκεια, που είναι ολοκλήρωση, επειδή η πόλη που έχει αυτάρκεια μπορεί να καλύψει μόνη της τις υλικές, ηθικές, πνευματικές και πολιτικές της ανάγκες. Κάθε άνθρωπος καλείται να εκπληρώσει με την ύπαρξή του έναν στόχο, ο οποίος επειδή ορίστηκε από τη φύση, είναι κάτι το εξαιρετικό, κάτι άριστο. Η πόλη είναι μια φυσική οντότητα, εφόσον δημιουργήθηκε από την ανάγκη των ανθρώπων να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους και την πλήρη αυτάρκεια. Ο άνθρωπος από μόνος του δεν μπορεί να επιβιώσει, και, ακόμη περισσότερο, δεν μπορεί να ευτυχήσει. Η κοινωνία επομένως αποτελεί ανάγκη του ανθρώπου, αλλά και προϋπόθεση για την ευδαιμονία του και για την ανάπτυξη του πολιτισμού.

Ο άνθρωπος φθάνει στην τελειότητά του όταν υπηρετεί τη φρόνηση και την αρετή, και αποτελεί το ανώτερο από όλα τα όντα, καθώς είναι από τη φύση του εφοδιασμένος με τη λογική και τη γλώσσα (ομιλία). Ωστόσο, ο ίδιος γίνεται ο χειρότερος όλων των όντων, όταν καταπατά το νόμο και παραβιάζει το δίκαιο. Τότε χρησιμοποιεί τη λογική και τη γλώσσα του για εντελώς αντίθετους σκοπούς. Η στέρηση της αρετής τον μετατρέπει στο πιο άγριο ζώο, καθώς ένας κακός άνθρωπος μπορεί να κάνει απείρως περισσότερα κακά από ένα θηρίο.¹¹

IV. Η λειτουργία της πολιτείας

Ο τρόπος οργάνωσης και διακυβέρνησης του ευκαταίου κράτους, το οποίο θα εγγυάται την πραγμάτωση της ευδαιμονίας κάθε πολίτη, έχει ύψιστη σημασία για τον Αριστοτέλη, όπως διατυπώνεται στα *Πολιτικά* του.¹² Η λειτουργία της πόλης εξαρτάται από το πολιτικό καθεστώς που επικρατεί εκάστοτε. Το πολίτευμα αποτελεί την μορφή οργάνωσης εκείνων που ζουν στην ίδια πόλη, δηλαδή είναι ένας τρόπος που ρυθμίζει την κατανομή της πολιτικής δύναμης μεταξύ των πολιτών. Ο Αριστοτέλης προσεγγίζει την έννοια της *πόλεως* ως ενιαίας και απρόσωπης πολιτικής οντότητας, με βάση το ερώτημα πώς γεννήθηκε η πόλη (γενετική μέθοδος διερεύνησης). Εξάλλου, αναλύει τα συστατικά της στοιχεία, προκειμένου να προσεγγίσει την ουσία και τα χαρακτηριστικά της *πολιτείας* (αναλυτική μέθοδος). Η *πολιτεία* αποτελεί, τελικά, το ιδιαίτερο γνώρισμα της πόλης, αφού με βάση αυτό οργανώνεται η

¹¹ *Ηθ. Νικ.* Α 2. 10-13. Κοπιδάκης, κ.ά., 2016: 175.

¹² Για το αριστοτελικό σχεδιάσμα της *αρίστης πολιτείας*, την πολιτειακή και κοινωνική μορφή της και την ηθική της θεμελίωση, βλ. Καλογεράκος, 2016: 33-76.

λειτουργία της, ασκούνται οι εξουσίες των αρχόντων και κατανέμεται η πολιτική δύναμη στους πολίτες.¹³

Κριτήριο του Αριστοτέλη για τη διάκριση των πολιτευμάτων είναι, κυρίως, ο σκοπός για τον οποίο ασκούν την εξουσία οι φορείς της. «Ορθά» θεωρεί τα πολιτεύματα τα οποία λειτουργούν με στόχο την εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος. Όταν όμως σκοπός των φορέων της εξουσίας είναι το ιδιαίτερο συμφέρον του ενός, των λίγων ή του πλήθους, τότε αυτό συνιστά παρεκτροπή και διαστρέβλωση του ορθού πολιτεύματος. Στο αν είναι καλύτερο για την πόλη, την διακυβέρνησή της να την έχει το πλήθος των πολιτών ή οι λίγοι αλλά άριστοι, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι και τα δύο ενδεχόμενα εμφανίζουν θετικά και αρνητικά στοιχεία, αλλά ο ίδιος επιδοκιμάζει περισσότερο την συλλογική εξουσία, επειδή ενωμένοι οι πολλοί γίνονται αθροιστικά μια υπολογίσιμη δύναμη.

V. Τα συστατικά στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος

Απαριθμώντας τις μορφές της δημοκρατίας ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι βάση του δημοκρατικού πολιτεύματος και κύρια επιδίωξή του είναι η ελευθερία.¹⁴ Η ελευθερία αποτελεί χαρακτηριστικό της δημοκρατίας, όχι μόνο με την έννοια ότι στο πολίτευμα αυτό ο πολίτης μπορεί να ζήσει *ως βούλεται*, αλλά και επειδή σε αυτό τα αξιώματα προορίζονται για όλους τους πολίτες. Ουσιώδες γνώρισμα της ελευθερίας είναι το *εν μέρει άρχεσθαι και άρχειν*, η εναλλαγή των πολιτών στην εξουσία. Η ελευθερία, πρωτίτως η «πολιτική», το να εναλλάσσονται δηλαδή όλοι με τη σειρά στα πολιτικά αξιώματα, και ύστερα η «ατομική», το να ζει δηλαδή κάθε πολίτης όπως ο ίδιος επιθυμεί, θεωρούνται στην αρχαιότητα τα δύο βασικά γνωρίσματα της δημοκρατίας.

Η ισότητα, αποτελεί ένα, ακόμη, γνώρισμα της δημοκρατίας. Μάλιστα μαζί με την ελευθερία θεωρούνται ως τα κύρια χαρακτηριστικά της αθηναϊκής δημοκρατίας, καθώς το δικαίωμα να καταλαμβάνουν αξιώματα στην πολιτεία το έχουν όλοι οι πολίτες *ομοίως*. Η έννοια της ισότητας αποτελεί στα δημοκρατικά πολιτεύματα την πεμπτούσια της δικαιοσύνης. Η έννοια της δικαιοσύνης είναι κατά τον Αριστοτέλη στενά συνυφασμένη με την έννοια της πόλης, επειδή μόνο στην πόλη υπάρχει ο νόμος, που ρυθμίζει την λειτουργία της.

Η δικαιοσύνη, εξάλλου, ως θεμελιώδης αρχή της δημοκρατίας, συνιστά την πιο τέλεια αρετή, όχι όμως αυτή καθ' εαυτήν, αλλά εφόσον σχετίζεται με τους άλλους. Είναι τόση η σημασία της, ώστε μπορεί να ειπωθεί ότι εκεί που υπάρχει δικαιοσύνη υπάρχουν και όλες οι άλλες αρετές. Στην πραγματικότητα σώζει την πόλη, και μαζί μ' αυτήν σώζει και τον κάθε πολίτη. Χάρη στη δικαιοσύνη το άτομο βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία με την κοινωνική ηθική της πόλης του, καθώς με τον τρόπο αυτό αφομοιώνει την κοινωνική αρμονία και συνοχή.

¹³ Βλ. περισσότερα στα Keyt - Miller (eds), 1991, Kraut, 1997.

¹⁴ Kraut, 1997: 52.

Υπέρτατη αρχή στην δημοκρατία είναι ο νόμος. Όπου οι νόμοι δεν γίνονται σεβαστοί, εκεί εμφανίζεται η δημοκρατία των δημαγωγών. Στις δημοκρατικές πολιτείες που κυβερνώνται κατά τον νόμο, δεν μπορεί ο δημαγωγός να εκδώσει ψηφίσματα με βάση τις προσωπικές του φιλοδοξίες, επειδή εκεί ισχύουν κανόνες αναλλοίωτοι, και οι πολίτες, έχοντας συνηθίσει τον σεβασμό προς τους νόμους, δεν παρασύρονται από έναν καιροσκόπο δημαγωγό. Όπου οι νόμοι υπερτερούν δεν υπάρχει δυνατότητα για την καταστροφική δράση των δημαγωγών, ούτε και για μειωμένο αίσθημα ευθύνης. Η παρουσία των δημαγωγών αποκαλύπτει, κατά βάθος, τον πολιτικό εκφυλισμό του κράτους, υποστηρίζει ο Αριστοτέλης.

Τό συστατικό στοιχείο, πάντως, της δημοκρατικής πολιτείας, είναι ο ίδιος ο πολίτης.¹⁵ Ο πολίτης αποτελεί μέρος του *όλου* που είναι η πόλη, και ο ρόλος του για την πολιτική τάξη είναι καθοριστικός. Ένας κάτοικος δεν ορίζεται «πολίτης» μόνο με κριτήριο την εγκατάστασή του σ' έναν τόπο, αφού και μέτοικοι και δούλοι διαμένουν στον ίδιο τόπο, αλλά ως «πολίτης» ορίζεται εκείνος που έχει το δικαίωμα να μετέχει στην πολιτική (βουλευτική) και τη δικαστική εξουσία, οι οποίες ισοδυναμούν με τη συμμετοχή σε όλες σχεδόν τις λειτουργίες της πόλης. Η πολιτεία θα πρέπει, επομένως, να αποτελείται από πολίτες ενεργούς και όχι απαθείς ή αδιάφορους.

Η αξία της συμμετοχής των πολιτών στην δικαστική εξουσία αποτελεί στοιχείο μιας ευνομούμενης πολιτείας, καθώς έτσι τηρείται η αναγκαία ισορροπία δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που πρέπει να υπάρχει σε μια δημοκρατία. Στην αξία αυτή υπάρχει ταύτιση απόψεων του Αριστοτέλη με τον Πλάτωνα,¹⁶ που οφείλεται στην αξία που αποδίδουν οι δύο τους στην τήρηση των αρχών δικαίου, καθώς και στο υψηλό επίπεδο ευνομίας που επιδιώκουν να διασφαλίσουν οι κοινωνίες της εποχής τους. Η σωστή λειτουργία του συστήματος δικαίου αποτελεί ήδη προϋπόθεση κοινωνικής συνοχής, ισότιμης μεταχείρισης των πολιτών, ομόνοιας και ευημερίας.

VI. Ο πολιτικός χαρακτήρας της παιδείας

Ο σκοπός της πόλης δεν περιορίζεται, μόνο, στη διατήρηση της ζωής, στην απόκρουση των εξωτερικών εχθρών ή, έστω, στην εξασφάλιση του δικαίου. Η ευδαιμονία των πολιτών σε μια τέλεια κοινότητα ζωής, είναι κάτι πολύ υψηλότερο.¹⁷ Και καθώς η αρετή αποτελεί το κύριο μέρος της ευδαιμονίας, ο Αριστοτέλης ως πρώτιστο έργο της πολιτείας θεωρεί την αγωγή των πολιτών σύμφωνα με την αρετή.¹⁸ Για τον λόγο αυτό αποτελεί σημαντική υποχρέωση του νομοθέτη η ουσιαστική ενασχόλησή του με το θέμα της παιδείας των νέων. Αντιθέτως, η παραμέληση της παιδείας βλάπτει το ίδιο το πολίτευμα, καθώς οι νέοι πρέπει να λαμβάνουν μόρφωση που να ταιριάζει με το πολίτευμα της πόλης τους. Έπειτα, όπως η

¹⁵ Κοπιδάκης, κ.ά., 2016: 178.

¹⁶ Πλάτωνος, *Νόμοι* ΣΤ 766 d.

¹⁷ Miller Jr., 2009: 540-554.

¹⁸ Για το περιεχόμενο της αριστοτελικής αγωγής, και τα αξιώματα της φιλοσοφίας της παιδείας του ιδανικού κράτους, βλ. Καλογεράκος, 2016: 79-144.

εκμάθηση μιας τέχνης προϋποθέτει κάποια προπαιδεία, το ίδιο ισχύει και για την εκμάθηση της αρετής. Και καθώς οι πολίτες μιας πόλης έχουν να πραγματοποιήσουν ως σύνολο έναν σκοπό, είναι προφανές ότι και η παιδεία πρέπει να είναι μία και η ίδια για όλους. Την μέριμνα γι' αυτήν πρέπει να την έχει το δημόσιο και να μην αφήνεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία, καθώς για την επιτυχία ενός στόχου που είναι κοινός για όλους, κοινή πρέπει να είναι και η άσκηση.

Ο πολίτης δεν πρέπει να πιστεύει ότι ανήκει στον εαυτό του, αλλά, αντίθετα, ότι όλοι οι πολίτες ανήκουν στην πόλη. Ο καθένας δεν είναι παρά ένα μόριο της πόλης, και το ενδιαφέρον για το κάθε ξεχωριστό μόριο πρέπει να γίνεται σε απόλυτο συνδυασμό με αυτό για το σύνολο. Ο Αριστοτέλης θα επιδοκιμάσει στο σημείο αυτό τους Λακεδαιμονίους, για το γεγονός ότι δείχνουν ενθουσιασμό στο ζήτημα της αγωγής των νέων και το ότι την αγωγή αυτή την αξιώνουν με ένα δημόσιο, κοινό για όλους, εκπαιδευτικό σύστημα.

Σκοπός της παιδείας είναι η κατάκτηση της αρετής και ο προσανατολισμός προς τον καλύτερο δυνατό τρόπο ζωής. Κατά συνέπεια αυτή αφορά και στην πόλη ως σύνολο, αλλά και στον κάθε πολίτη ξεχωριστά, καθώς καθορίζει το παρόν και επηρεάζει το μέλλον του.¹⁹ Η παιδεία, επομένως, έχει έντονο πολιτικό χαρακτήρα και τα θέματά της πρέπει να ρυθμίζονται νομοθετικά. Στο ερώτημα, αν η παιδεία μπορεί και πρέπει να προσφέρει τα χρήσιμα για τη ζωή, ή αυτά που οδηγούν στην αρετή, ή εκείνα που απλώς προάγουν τη γνώση, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει την σύζευξη του χρήσιμου με το ηθικό. Ο ίδιος επισημαίνει ότι *έκ τῆς ἐμποδῶν παιδείας*, από την παιδεία δηλαδή της εποχής του, η ανάγνωση-γραφή και το σχέδιο-ζωγραφική είναι χρήσιμα προς τον ανθρώπινο βίο, η γυμναστική συντελεί στην καλλιέργεια της ανδρείας, ενώ η μουσική αποτελεί παιδευτικό αγαθό χρήσιμο και για ηθικούς σκοπούς και για την διαμόρφωση του αρίστου βίου.²⁰

VII. Η πνευματική καλλιέργεια ως αναγκαιότητα

Κατά τον Αριστοτέλη η πόλη εκείνη που έχει οργανωθεί με τέτοιους όρους, ώστε να μπορεί να θεωρηθεί ως «άριστο πολίτευμα», αποβλέπει στην ηθική τελειότητα, στην αυτάρκεια και στην ευδαιμονία όλων των πολιτών.²¹ Η πόλη περιλαμβάνει όλες τις μορφές της ανθρώπινης συμβίωσης, αλλά είναι και ο χώρος όπου μπορεί να πραγματωθεί η ανθρώπινη ύπαρξη ως ον «κοινωνικό». Ο ύψιστος σκοπός της είναι η τελείωση της ανθρώπινης ύπαρξης, ενώ και η ίδια η πόλη έχει τελεολογικό νόημα. Σε αυτήν μπορούν να υπάρξουν οι αναγκαίες παιδευτικές διεργασίες ώστε να πραγματωθεί η πολιτική φύση του ανθρώπου. Για τον λόγο αυτό η πολιτική κοινότητα είναι, τελικά, και ο πρώτος όρος για να επιτύχει ο άνθρωπος την ευδαιμονία.²²

¹⁹ Lord, 1990: 202-215.

²⁰ Βλ. περισσότερα στα Newman, 1887-1902, Barker, 1946, Boudouris (ed.), 1995, Simpson, 1998.

²¹ Πολιτ. Α 1253 a 35-39. Τερέζης, 1998: 141.

²² Κύρκος, 1981: 217.

Ορίζοντας ο Αριστοτέλης την ευδαιμονία ως τη φρόνηση και την αρετή του *πράττειν ορθώς*, οριοθετεί και τις αρχές βάσει των οποίων θα κρίνεται τότε μια πράξη δείχνει το δρόμο προς την ευδαιμονία. Μέσα στον ψυχικό κόσμο του ανθρώπου υπάρχουν, έστω και εν δυνάμει, τα στοιχεία της φρόνησης και της αρετής, τα οποία δεν αποκτώνται με τυχαίο τρόπο.²³ Η ηθική συγκρότηση, επομένως, του ανθρώπου εξαρτάται από την καλλιέργεια που θα λάβει, η οποία θ' αποτελέσει και το θεμέλιο για την εξέλιξή του σε θετικό και ενεργητικό κοινωνικό παράγοντα, όρος απαραίτητος και για την ατομική του πρόοδο, βάσει της αρχής της αμοιβαιότητας που διέπει την σχέση κοινωνίας και ατόμου.²⁴ Εκτός από την αρετή, ο Αριστοτέλης αξιολογεί και τη σωφροσύνη, την ικανότητα δηλαδή διαμόρφωσης ορθής κρίσης, υποστηρίζοντας ότι η ποιότητά τους θα κρίνει και την ευδαιμονία κάθε πολίτη αλλά και της πόλης συνολικά.²⁵ Ο συσχετισμός μεταξύ πολίτη και πόλης είναι ιδιαίτερα στενός και ισχυρός, καθώς ο πολίτης συνιστά την εξατομικευμένη έκφραση αξιών της πόλης, ενώ η πόλη την γενικευμένη έκφραση των κοινών αξιών των πολιτών. Έτσι, η ατομική ευδαιμονία, κατά τον Αριστοτέλη, συνδέεται με την πόλη που κυβερνάται σωστά από πολίτες που ενεργούν σωστά.²⁶

Η αρετή και η σωφροσύνη αποτελούν τους δύο όρους οι οποίοι συνδέουν την ευδαιμονία με τον άνθρωπο ως πολιτικό ον.²⁷ Για να φθάσει το κοινωνικό σύνολο στην ευδαιμονία, θα πρέπει να έχει αναπτυχθεί και πνευματικά.²⁸ Αυτό επιτυγχάνεται μέσω μιας ηθικής παιδείας, συλλογικής μεν προοπτικής, που δεν αποκλείει όμως τις ατομικές επιδιώξεις.²⁹ Ο Αριστοτέλης το *ευ ζην*, που το θεωρεί ως τον τελικό ανθρωπολογικό σκοπό, το συσχετίζει κυρίως με τις αρετές, και όχι με την απόκτηση των υλικών αγαθών. Η ευδαιμονία, συνεπώς, αποτελεί ιδιότητα των ηθικά και διανοητικά καλλιεργημένων ανθρώπων. Για την κατάκτησή της αποκλείεται το κριτήριο του άκρατου υλισμού και του ακραίου ευδαιμονισμού, όπως επίσης και η σύνδεση της ηθικής με επιφανειακές και ευμετάβλητες κατακτήσεις ή επιτυχίες. Ο Αριστοτέλης ακόμη και στο ζήτημα της απόκτησης των υλικών αγαθών υποστηρίζει την αρχή της μεσότητας.³⁰

Η αρετή, κατά τα παραπάνω, συνιστά ένα προνόμιο της ψυχής, η οποία αξιολογικά θεωρείται κατά πολύ ανώτερη από τα υλικά αγαθά και τις σωματικές ικανότητες. Στην άριστη πολιτεία του Αριστοτέλη οι πολίτες είναι ενάρετοι όταν κατέχουν σε μέτριο βαθμό τα υλικά αγαθά, και τις αρετές σε μείζονα. Και αφού η αρετή συνιστά την σπουδαιότερη ιδιότητα του ανθρώπου, θα πρέπει να είναι η ίδια και για το κράτος, που αποτελεί ένα οργανωμένο σύνολο ατόμων. Το κράτος, οφείλει να είναι υπεύθυνο, ανεξάρτητο από

²³ Πολιτ. Η 1323 b 32-33.

²⁴ Πβ. Ross, 1991: 268-269.

²⁵ Πολιτ. Η 1323 b 24-29. Τερέζης, 1998: 147.

²⁶ Πολιτ. Η 1323 b 23-35. Τερέζης, 1998: 147-148.

²⁷ Τερέζης, 1998: 148.

²⁸ Πολιτ. Η 1323 b 3-4. Τερέζης, 1998: 149.

²⁹ Πολιτ. Η 1332 a 34-35.

³⁰ Πολιτ. Η 1323 b 8-14. Τερέζης, 1998: 149-150.

ιδιωτικά ή συντεχνιακά συμφέροντα, καθώς αυτά συμβάλλουν στην καταστροφή της ισονομίας και της ισοπολιτείας. Με τις επιστημάνσεις αυτές ο Αριστοτέλης προβάλλει το κράτος ως τον παράγοντα που εγγυάται την έλλογη και ηθική κατανομή του δημόσιου πλούτου και δεν επιτρέπει τις αδικίες και τις ασυδοσίες.³¹

Ο φιλόσοφος αποδέχεται την πολιτική φύση του ανθρώπου, χωρίς όμως να απορρίπτει τελείως την οικονομική έποση της ευτυχίας.³² Θεωρεί, πάντως, ότι η ευδαιμονία είναι αποτέλεσμα της αρετής, δηλαδή μιας απόφασης για συνειδητή προσπάθεια. Η ευδαιμονία της πόλης προϋποθέτει την αρετή της δικαιοσύνης και την αρετή της πολιτικής. Λαμβάνοντας υπόψιν ότι η αρετή είναι απαραίτητη για την ευδαιμονία και η ευδαιμονία αναγκαία για την άριστη πολιτεία, ο Αριστοτέλης αποκλείει από την κατοχή της τους γεωργούς και τους τεχνίτες, αξιολογώντας ότι τα συγκεκριμένα επαγγέλματα ζουν έναν *βανάυσον βίον*, *βίον αγοραίων*, και δεν μπορούν να είναι ενάρετα.³³ Παρότι δηλαδή προτείνει την ενεργή συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική, ωστόσο όταν αναφέρεται στην άμεση δημοκρατία δεν αναγνωρίζει στους χειρώνακτες το δικαίωμα συμμετοχής στην κεντρική εξουσία.³⁴ Με τον τρόπο αυτό μειώνει την πολυπληθέστερη τάξη της πόλης, η οποία είναι απολύτως απαραίτητη καθώς εξασφαλίζει την βιοτική ανάγκη. Η άποψη αυτή αποτελεί στερεότυπο, και υποβαθμίζει το γεγονός ότι ο πολιτικός αποκλεισμός συνιστά μια από τις βασικότερες αιτίες κοινωνικής και πολιτικής αναστάτωσης. Σήμερα, πάντως, οι γεωργοί και οι χειρώνακτες είναι πλέον αναγνωρισμένοι για το έργο τους και δεν αντιμετωπίζουν κανενός είδους αποκλεισμό.

Ο Αριστοτέλης προσδιορίζει πλήρως το περιεχόμενο των δύο παραγόντων που οδηγούν τον άνθρωπο στο «ευ ζην», της παιδείας και της αρετής των πολιτών. Αναγνωρίζοντας την ευδαιμονία ως τελικό σκοπό του ανθρώπου, την ταυτίζει με την ηδονή και την ολοκληρωτική απουσία της λύπης. Μόνο οι άριστοι πολίτες θεωρούν την ηδονή άριστη και απόρροια των πιο ωραίων έργων. Την ευδαιμονία, ως αγαθό υψηλών προδιαγραφών, ελάχιστοι είναι εκείνοι που την κατακτούν, ενώ οι υπόλοιποι αρκούνται στη διασκέδαση και την ευχαρίστηση. Ορισμένοι, μάλιστα, επισημαίνει ο φιλόσοφος, εκλαμβάνοντας με επιπολαιότητα τα πράγματα, νομίζουν ότι εισπράττουν την ηδονή ακόμη και από τα παιχνίδια. Ο ενάρετος πολίτης, όμως, έχει πλήρη γνώση του τι σημαίνει για την ύπαρξη η ηδονή.³⁵

Κατά τον Αριστοτέλη, ο νομοθέτης αναλαμβάνει την ευθύνη, σε συνεργασία με τους δασκάλους, να διαμορφώσει πεπαιδευμένους και ενάρετους πολίτες κατά το ήθος και τη διάνοιά τους. Η προσπάθεια αυτή αρχίζει ήδη από την παιδική ηλικία, η οποία είναι επιδεκτική και εύπλαστη. Έχει σημασία η σταδιακή εξάσκηση του πολίτη στο ηθικό και το

³¹ Πολιτ. Δ 1295 b 35-40. Τερζής, 1998: 150-151.

³² Πολιτ. Β 1267 b 4-18.

³³ Πολιτ. Η 1328 b 43-46. Τερζής, 1998: 151-154, πβ. Stalley, 2009: 569.

³⁴ Πολιτ. Α 1260 a 1-30.

³⁵ Πολιτ. Η 1332 a 35-39. Τερζής, 1998: 154-156, πβ. Düring, 1994: 274.

καλό, ώστε να αποκτήσει ενάρετη συνείδηση και σε προσωπικό και σε πολιτικό επίπεδο. Η πολιτική διευρύνει τους ορίζοντες της ηθικής, καθώς ενδιαφέρεται για την ευτυχία όλων των πολιτών και όχι μόνο του ατόμου ως μονάδας. Το ζήτημα είναι, επομένως, η θεσμοθέτηση ενός παιδευτικού πλαισίου, που θα στοχεύει στην ορθή διαπαιδαγώγηση των πολιτών, δηλαδή στην «τέλεια αρετή» και στο «τέλειο πνεύμα».³⁶ «Τέλεια» άνθρωπος είναι ο ολοκληρωμένος, ως το τέλος της ζωής.

VIII. Η κατάλληλη καλλιέργεια των νέων

Η εκπαίδευση των νέων θα πρέπει να γίνει με τον κατάλληλο εκείνο τρόπο, ώστε ο χαρακτήρας τους να ακολουθεί τις αρχές της ηθικής. Η ηθική καλλιέργεια ασκεί δυναμική και θετική επίδραση στον νέο, ενώ παράλληλα τον αποτρέπει από διάφορες αρνητικές αξίες, όπως αυτή της πλεονεξίας. Ένα τέτοιο ανθρωπιστικό περιεχόμενο εθίζει τον νέο να αποκτήσει την αρμόζουσα και μετριοπαθή στάση σε όλα τα ζητήματα της ζωής.³⁷ Η ηθική ανάπτυξη του ατόμου συνδέεται με τη διανοητική, καθώς ευτυχισμένος άνθρωπος, που μπορεί να είναι ή χαρούμενος ή ενάρετος ή και τα δύο, είναι κατά τον Αριστοτέλη εκείνος που έχει καλλιεργήσει και το πνεύμα και το ήθος του.³⁸ Ο ίδιος, όπως επισημάνθηκε, δέχεται και την αξία των υλικών αγαθών για την απόκτηση της ευτυχίας, υπό την προϋπόθεση, όμως, ότι αυτά συνυπολογίζονται στη ζωή του ατόμου μόνο σαν προσθήκη των ηθικών - πνευματικών αγαθών, έχοντας δηλαδή δευτερεύοντα ρόλο.³⁹

Ως προς τα ψυχολογικά δεδομένα της νεότητας, ο Αριστοτέλης, επισημαίνει ότι είναι εντελώς λάθος να αξιώνει κανείς από τους νέους φρόνηση. Αυτή η ιδιότητα αποτελεί, ακριβώς, την χαρακτηριστική διαφορά μεταξύ των ηλικιωμένων ατόμων και των νεαρών. Στους νέους η φύση χάρισε σωματική δύναμη, όχι φρόνηση, που απαιτεί χρόνο και εμπειρία, και βάσει αυτής της διαφοράς πρέπει να γίνονται οι αξιολογήσεις ή η απόδοση των αξιωμάτων. Ο φιλόσοφος αντιλαμβάνεται, επομένως, το ζήτημα της πνευματικής και πολιτικής ωρίμανσης υπό το πρίσμα της «ηλιακής μεταβατικότητας», η οποία, σαφώς, πρέπει να ενισχύεται με την ανάλογη παιδαγωγική διαδικασία. Ο νέος λόγω ηλικίας δεν διαθέτει ορισμένα πνευματικά ή πολιτικά εφόδια, και έτσι χρειάζεται να του καλλιεργηθούν από το εκπαιδευτικό σύστημα της πολιτείας. Τα προσόντα αυτά αποτελούν, μάλιστα, το κριτήριο για την κατάκτηση των πολιτικών αξιωμάτων στο μέλλον. Τα αξιώματα, επομένως, σε μια πολιτεία πρέπει να ορίζονται και να κατανέμονται σύμφωνα με την πνευματική ποιότητα των πολιτών, ενώ και η ίδια η πόλη ρυθμίζεται σμε βάση την ποιοτική αγωγή που προσφέρει στους νέους της. Η διαμόρφωση του χαρακτήρα του νέου με πνευματικά στοιχεία αποτελεί μια πολιτική πράξη τελεολογικής υφής, καθώς συμβάλλει στη βαθμιαία μετεξέλιξη της μη

³⁶ Τερέζης, 1998: 158, πβ. Depew, 1991: 346-380, Kraut, 1998: 271-290. Βλ. περισσότερα στα Burnet, 1967, Lord, 1982, Curren, 2000.

³⁷ Πολιτ. Β 1267 b 4-10. Τερέζης, 1998: 159.

³⁸ Πολιτ. Η 1323 b 1-4. Τερέζης, ό.π.

³⁹ Πολιτ. Η 1323 b 15-23. Τερέζης, 160, πβ. Ross, 1991: 331.

συνειδητής πολιτικής παρουσίας σε έλλογη πολιτική υπευθυνότητα, επισημαίνει χαρακτηριστικά ο Χρήστος Τερέζης.⁴⁰

Ο Αριστοτέλης εφαρμόζει την αρχή της μεσότητας και στον τομέα της σωματικής καλλιέργειας, η οποία, μαζί με τη μουσική, αποτελεί απαραίτητο όρο για την ολοκλήρωση της αγωγής των νέων. Η άσκηση του σώματος είναι, κατά τον ίδιο, αναγκαία για την ανάπτυξη των νέων, αλλά οπωσδήποτε πρέπει να αποφεύγονται τόσο οι κοπιαστικές ασκήσεις, όσο και οι ελαφριές, και να χρησιμοποιούνται μόνο οι σύμμετρες. Η σύμμετρη εκγύμναση ενισχύει και διασφαλίζει τη δύναμη και την υγεία.⁴¹ Ο κατάλληλος συνδυασμός της μουσικής και της γυμναστικής αγωγής προετοιμάζει και απελευθερώνει τις σωματικές και πνευματικές ικανότητες του ανθρώπου, ώστε αυτός να ετοιμαστεί κατάλληλα για ν' αντιμετωπίσει μετέπειτα τις απαιτήσεις της ζωής.⁴²

IX. Επιλεγόμενα

Ο Αριστοτέλης εξειδικεύει την έννοια της ευδαιμονίας, την οποία αποδέχεται ως τον βασικό σκοπό της πολιτικής του θεωρίας. Παράλληλα, ο ίδιος, με τις παιδαγωγικές του αντιλήψεις συμβάλλει αποφασιστικά στην συμπλήρωση της τελεολογικής εικόνας της εκπαίδευσης στην κλασική αρχαιότητα. Το όραμά του, *περι τής άριστης πολιτείας*, βασίζεται τελικά στην ενότητα του πεπαιδευμένου ανθρώπου: αυτός διακρίνεται για την πολιτική συμμετοχή του (πολιτικά ενεργός), την ηθική του προσωπικότητα (ηθικός) και την δημιουργική του ικανότητα (δημιουργικός). Η έννοια της αγωγής εκλαμβάνεται από τον Αριστοτέλη ως σταδιακή διαδικασία, ως κοπιώδης πορεία ωρίμανσης, και ως εξέλιξη του ανθρώπου από τη φυσική κατάσταση έως τη λογική, μέσω της εξάσκησης και της συνήθειας. Ο φιλόσοφος επισημαίνει τις προϋποθέσεις που πρέπει να ισχύουν κατά την διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας, προκειμένου με την εξελικτική της πορεία να επιτυγχάνει τον τελικό της σκοπό, που είναι το μέσον, το δυνατόν και το πρέπον.⁴³

Η γνώση της αρετής δεν είναι αρκετή, επομένως, για να καθορίσει την συμπεριφορά των ανθρώπων, αλλά χρειάζεται εξάσκηση και συνειδητός κόπος για να πλησιάσει κανείς σ' αυτήν. Η αρετή καθίσταται έτσι μια ενεργητική συνήθεια, και συνδεδεμένη με τις έννοιες του *πράττειν* και του *ενεργείν* γίνεται μία από τις βασικότερες έννοιες της αγωγής, ενώ μέσα από τις φάσεις της παιδείας εμπλουτίζεται και τελειοποιείται. Κατάλληλη παιδεία για την ενστάλαξη αρχών και αξιών προς τους νέους ο Αριστοτέλης θεωρεί εκείνη της οποίας τα ιδεώδη είναι όσα αρμόζουν προς την ανθρωπιστική και ψυχοσωματική διάπλαση των νέων και προς την διαμόρφωσή τους σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες και σε ενάρετους, ενεργούς και ευτυχισμένους πολίτες.⁴⁴ Η χρησιμότητα της εκπαίδευσης έγκειται στο να

⁴⁰ Τερέζης, 160-161.

⁴¹ *Πολιτ.* Θ 1338 b 40 - 1339 a 7. Πβ. Σαπουνάς, 2005: 81.

⁴² Σαπουνάς, 2005: 83.

⁴³ *Πολιτ.* Θ 1342 b 24-34.

⁴⁴ *Πολιτ.* Θ 1337 a 14-19. Σαπουνάς 2005: 13.

αναπτύξει και να ξεδιπλώσει τις φυσικές ικανότητες του ανθρώπου και να τον ολοκληρώσει ηθικά, μεταφέροντάς του αναγκαίες αρχές και αξίες. Ο φιλόσοφος αναδεικνύει τους ψυχολογικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς όρους βάσει των οποίων η εκπαιδευτική συνέχεια θα έχει εξελικτική πορεία, ώστε να επιτυγχάνει τον τελικό σκοπό της.⁴⁵ Η ευτυχία της κοινωνίας και του ατόμου αποτελούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο ο Αριστοτέλης τοποθετεί την πολιτική και παιδαγωγική του θεωρία. Και αυτό, το ίδιο πλαίσιο, θα μπορούσε να αποτελέσει τον βασικό άξονα της σύγχρονης εκπαίδευσης, προκειμένου να μπορέσει ο άνθρωπος να καταστεί πραγματικά ευτυχής.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Bernhardt, J. 1984. *Αριστοτέλης*, στο: Φρανσουά Σατελέ (επιμ.), *Η φιλοσοφία*, τόμ. Α'. Από τον Πλάτωνα ως τον Θωμά Ακινάτη, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Γνώση, 97-154. Τίτλος του Πρωτοτύπου: François Châtelet, Jean Bernhardt, Pierre Aubenque, Anouar Abdel - Malek & Jacqueline Adamov - Autrusseau, 1972. *Histoire de la Philosophie, Idées, Doctrines*, Paris: Hachette Littérature.
- Düring, I. 1994. *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, μτφρ. Παρασκευή Κοτζιά - Παντελή, Αικατερίνη Γεωργίου - Κατσιβέλα, τόμ. Β', Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Gigon, O. 1991. *Βασικά προβλήματα της αρχαίας φιλοσοφίας*, μτφρ. Νικόλαος Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Γνώση.
- Καλογεράκος, Ι.Γ. 2016 2η. *Παιδεία & Πολιτειακή Αριστεία. Ο δρόμος προς την αρετή στο αριστοτελικό ιδανικό κράτος*, Αθήνα: Gutenberg.
- Κύρκος, Β. 1981. Ο ανθρωπολογικός χαρακτήρας της πολιτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, *Επιστημονική Επετηρίδα της Παντείου Σχολής*, Αθήνα, 213-229.
- Λυπουρλής, Δ. 2013. Ένας φιλόλογος διαβάσει τον ορισμό της (ηθικής) αρετής στα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη, *Φιλοσοφείν*, 91-103.
- Πασχαλίδης, Δ.Ε. 2010. *Αριστοτέλη Ηθικά Νικομάχεια, Πολιτικά*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Ross, W. 1991. *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μαριλίζα Μήτσου, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Σαπουνάς, Α.Δ. 2005. *Παιδαγωγικές αντιλήψεις του Αριστοτέλη*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Τερέζης, Χ.Α. 1998. *Θέματα αριστοτελικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Κοπιδάκης, Μ.Ζ. - Πατρικίου, Έ. - Λυπουρλής, Δ. - Μωραΐτου, Δ., 2016. *Φιλοσοφικός Λόγος. Πλάτων-Αριστοτέλης*, Ομάδα Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών, Αθήνα: ΙΓΥΕ Διόφαντος.

⁴⁵ Πολιτ. Θ 1342 b 24-34. Σαπουνάς, 2005: 14.

Ξενόγλωσση

- Ackrill, J.L. 1980. “Aristotle on Eudaimonia”, in: Amélie Oksenberg Rorty (ed.), *Essays on Aristotle's Ethics*, Berkeley, CA: University of California Press, 15-34.
- Anagnostopoulos, G. (ed.) 2009. *A Companion to Aristotle*, Chichester. United Kingdom, Wiley-Blackwell.
- Barker, E. 1946. *The Politics of Aristotle*, Oxford: Clarendon Press.
- Boudouris, K. (ed.) 1995. *Aristotelian Political Philosophy*, Athens, vol. I, II.
- Burnet, J. 1967. *Aristotle on Education: Extracts from the Ethics and Politics*, translated and edited by John Burnet, Cambridge: University Press.
- Curren, R.C. 2000. *Aristotle on the Necessity of Public Education*, Lanham - Boulder - New York - Oxford: Rowman and Littlefield.
- Depew, D.J. 1991. Politics, Music, and Contemplation in Aristotle's Ideal State, in: Keyt, D. - Miller, F.D. Jr. (eds), 346-380.
- Irwin, T. 1991. *Aristotle's First Principles*, Oxford: Clarendon Press.
- Keyt, D. - Miller, F.D. Jr. (eds), 1991. *A Companion to Aristotle's Politics*, Oxford, Cambridge.
- Kraut, R. 1997. *Aristotle Politics Books VII and VIII: Translation with Commentary*, Oxford: Clarendon Press.
- Kraut, R. 1998. Aristotle on Method and Moral Education, in: Gentzler, J. (ed.), *Method in Ancient Philosophy*, Oxford: Clarendon Press, 271-290.
- Kullmann, W. 1998. *Aristoteles und die modern Wissenschaft*, Philosophie der Antike Bd. 5, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Lord, C. 1982. *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, Ithaca: Cornell University Press, Washington.
- Lord, C. 1990. Politics and Education in Aristotle's “Politics”, in: Günther, P. (Hrsg.), *Aristoteles' “Politik”*. Akten des XI. Symposium Aristotelicum, Friedrichshafen/Bodensee, 25.8.-3.9. 1987, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 202-215.
- Newman, W.L. 1887-1902. *The Politics of Aristotle*, 4 Vols, Oxford.
- Miller, F.D. Jr. 2009. Aristotle on the Ideal Constitution, in: Anagnostopoulos (ed.), 540-554.
- Simpson, P.L.P. 1998. *A Philosophical Commentary on the Politics of Aristotle*, Chapel Hill, London, University of North Carolina Press.
- Stalley, R. 2009. Education and the State, in: Anagnostopoulos (ed.), 566-576.